

ТАЙБЫҢ, КҮШ-АЖЫЛДЫҢ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫ

Бистиги чурттуусу бодунуң чаңчыл болган байырлары — Ракета шериниң база артиллерияның хуну Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиясының XXVI съездинде белеткел база СЭКП ТК-ның октябрь (1980 ч.) пленумунун шийирлеринге сорук кирген политиктиг, күш-ажылды угуу таварында демдегелер турар. Артиллериялар, ракетчылар, ракетчылар алыштырары керектерин совет улус демдегелер, Совет күрүениң күшүгү камгалакчы чепсез — ракетка, артиллерия системалык тургузуучуларынга өөрүп четтергендерин түрүлдүр. Олар боттарының байырлары күш-ажылды чедикчилер-биле уткууру чаңчыл апарган. Бо улаада база олар чедикчилеринерин болганнар.

Л. И. Брежнев чоокта чаа Айма-Аптага чүе чуталаан. Совет Эвилелиниң даштык политиканың тайбын характерин толугайы айтты. СЭКП кымын-даа дөңсөөлөргө чалдаас, кымын-даа иштин керектерин киришпей келген. Ыңчалда-да бодунуң эргелеринге база хоолду карауңа эрге-ажылчылар-биле дөңсөөлөргө чалдаас чалдар бис. СЭКП-ниң Чепсектиг Күштериниң оже-даа хевирлеринде бар. Ол чер кымын шериниң, авиацияның, флотун дайынчы күчүзүнү үндөткөн апарган. Артиллерия чепсез чартып, моон ыңай эжикини, сайырадыры камгаланыр күчүзүн чаа шырларын чадаа чедикчилер-биле шыр политиктиг, шерин бажы болган амырал бадыткаан.

Барың чүктүн дайынчы чепсекти тургузарың эжелкини эвес. Ыңчалда-да америк атомун кыжынышкыга база АКШ-тын СЭКП-же база өске-даа социалист чурттарга чалдарыңа хевирлер стратегия чепсекти доктаамал эстүрүп, бодунуң турарыңа харым кылдыр ову Совет Эвилелиниң кымын эгелээ. Дайын сөөлүнү төгүзүп билер кижилер көрүр, бот-боттарыңа харым деп принцип-биле хевирлер орган утпаан боор. Барың чүк эжелээ Совет Эвилели ову хевирлер азыр ужура таварың турган. Баштайгы атомун бомбаан эгелээ, бөгүне чедер бугу үеде шак ыңай турган.

Ракета шерин кезээде дайынчы белеткелде турар, тайбын үеде база күрүне ужуруткалыг сорулгаларың күсүлдүр турар. Олар бис эвес хевир болза, агрессорга камгалда үеде күшүгү согушкуну бөригелге белен. Шак ыңдай харым бөригелге белен турарың бистиги чурттуусу АКШ-тын болгаш НАТО-нун өске-даа чурттарыңа агрессор чүткүлдери алаада, СЭКП-ниң база оон эжилчилериниң айыл чок чорутуу хандырымын берген. Совет ракетчыларың дайынчы белен чорутуу империялыг чүткүлдериң тудуп турар фактор болур. Ол белен чорутуу үргөкчиге ракетка-ядролук чепсекти камгалда-даа база кым-даа ажылдавын даан чаагай сактадыл сорулгаларыңа чалдарыңа камгалда турар. Ыңчалда-да кыска-биле чуталаан, совет ракеталар СЭКП, оон эжилчилеринде аңгыда тайбын, бистиги планетаның үеде дөңсөөлөргө эр түндөк камгалда турар.

Совет улус, шериниң болгаш флотун дайынчылары Коммунисттик партияның Ленинниң иштин болгаш даштык политиканың эжилчилер чепсез эл-сепкилдиг дөңсөөлөргө чалдарыңа камгалда турар. Ракетчылар болгаш артиллериялар, Советтер чуртунуң бугу дайынчылары-биле бир-дөңсөө, бистиги Ала-чурттуусу ыңайың кымылар-лар, социализмниң тил-дөңсөөлөргө камгалда талашы-биле бодунуң патриотчу база интернационалыг хулааларың алдарыңа-биле күсүлдериң кезээде белен.

Совет улус, шериниң болгаш флотун дайынчылары Коммунисттик партияның Ленинниң иштин болгаш даштык политиканың эжилчилер чепсез эл-сепкилдиг дөңсөөлөргө чалдарыңа камгалда турар. Ракетчылар болгаш артиллериялар, Советтер чуртунуң бугу дайынчылары-биле бир-дөңсөө, бистиги Ала-чурттуусу ыңайың кымылар-лар, социализмниң тил-дөңсөөлөргө камгалда талашы-биле бодунуң патриотчу база интернационалыг хулааларың алдарыңа-биле күсүлдериң кезээде белен.

РЕВОЛЮСЧУ, ДАЙЫНЧЫ, КҮШ-АЖЫЛЧЫ АЛДАР

Шериг-патриотчу арын

1980 ч. ноябрь № 10 (92)

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

38 чаа бурунгар, 1942 чылдың ноябрь 19-та, муң-муң үер-бодуларын база минометтерин чалыштырган оттары Салыңгаа чогууга совет шериглериниң шак хаалаашкыны-ни эжел болган. Ол хуну СЭКП-ниң Дайын Советиниң Президиумунун Чарымын бузулар Артиллерия хуну кылдыр ба-гырлар эрттир апарган. 1964 чылдан бээр Ракета шериг-лериниң тургустунган-биле ол байыраалы Ракета шериниң болгаш артиллерия хуну кылдыр эде алаан.

Совет артиллерия бодунуң дайынчы оруун 1917 чылдың октябрь хунеринде эгелээ. Хамааты дайынчы үеинде партия, В. И. Ленин Кызы Армияны артиллерия-биле чепсез-дээр дээр бугу күжүн салган. 1918 чылдың июльдан 1919 чылдың июльда шериг кезектеринге анжы-буру калыбын 3222 чепсез, 1006 бомба октакчылары, 451 минометту чоруткан турган.

1941—1945 чылдарда бистиги шериг уастуруус 523,5 мун чепсези бугулар. Гитлерлер Германия 1941—1944 чылдарда 170,1 мун чепсези кылган.

1941 чылдың июнь 29-та Москва районуна делегейде бир-де дугаар 7 дайынчы машиналардан болган 3 мун снаряд-лардан тургустунган реактивтик артиллерия батареяны үндө-мөткөткөн. Ол батарея 1941 чылдың июль 14-те 15 ми-нуута турда, капитан И. А. Флеровтун командири-биле Белоусовскийниң Орш ховорының демир-орук бедирин эже-леп алган дайынчы күшүгү боолашкыны кылган. 1945 чылдың эгелде Совет Армияга реактивтик артиллерияның 500 дивизионы турган.

ХҮЛЭЭЛГЕЗИНГЕ ШЫНЧЫ

Кызыл гарнизонунга үеде бөригелге, солдаттарын чурттар, өөрүрүр оже-дээр байырлар шийинчиги шиме-каан. Ол шимеде Ракета шериглериниң болгаш артиллерия хунуна тургустунган боду. Дайынчы болгаш политиктиг белеткелди тергилериниң чурттарыңа хулаал сабы-разында аскан. Оларын ара-зында офицерлер Николай Корнеев, Анатолий Богданов, сержант Сергей Моисеев, бис сержантылар Александр Бобровский, Владимир Калинин-ков болгаш оскерлерин-даа фо-то-тураттары бар. Оон чорут-каш командириниң политиктиг ажил талашы-биле олажымы Анатолий Константинович Ро-гановтун амырал оже-дээр шире бедирин. Ол бистиги шериг дү-биле медалды, олура-рыңа чалды. Солдат амырал дугайында хевирин олура-гаш:

— Анатолий Константинович, силерин дайынчыларын Ракета шериниң болгаш артил-лерия хуну кыңаар уткуу турармы— деп, оон айттыр-мы.

— Совет артиллерия боду-нун дайынчы оруун 1917 чыл-дың октябрь айда эгелээ чү-е болган. Оон эгелээ-ле ар-тиллерия дайынчыга көрүң-чү чепсек апарган. Хамааты болгаш Ала-чурттуу Улуг дайынчыны чылдарында ар-тиллерия эрес-мадырлыг чоруттарыңа хевир-биле кылган. Совет күрүне Ала-чурт дайын-чыны үеинде артиллерияны мадырлыг чоруттарыңа бел-диг-биле үндөө. 1800 ажил артиллерия Совет Эвилели-

ниң Мадыры деп атты тывыс-кан, ийи кижиле ол атты ийи катан алган. 1 млн. 600 мун амыр кижиле ордендер, медал-дар-биле шаңкталган.

Ыңчалда боттарыңа дайынчы болгаш политиктиг белеткел-биле уткуу турар бис. Ол ыңчалда бисте партияның XXVI съездинин төлөткөн ут-куур дээр социалист чарыш негээр. Апаа тилекти боду-дур эрге дээр гарнизонун дайынчылары аразында чарышты улам калыбарткан. Совет ар-тиллерияларын болгаш ракет-чыларын байырларыңа ийи-тэ-биле дайынчы болгаш по-литиктиг чедикчилер-биле уткаан бис—деп, ол кыска ха-рындам.

Ол үеде өрөдөчө бир офицер кирип келди.— Танымын көрүңер, эки ажилды офицер-лерин бир-бизни Аркадий Романович Приходько-дур. Оон салбыр гарнизонда көсүк че-ри элзеп турар, оон ыңай ол боду чуталаан бээр—дээр, ко-мандириниң ораалчымы биске офицерин таныштырды.

Улаваанда Аркадий При-ходько-биле казы артиллерия-терин өрөдөлгө чөлүгө че-дир келдиңиз. Ийи күчүгүгү дүжү-бодуларын дүжү-бодуларын чыскай тургузуп каан. (Ку-рукта). Көкөк дайынчылар өрө-дөлгө киржири-биле чедик келгиле, лейтенант Аркадий Приходько дайынчы өрөдөл-гөн кыңаар эртерин оларга чуталаан берди.

— Солдаттар, туг-тус туруш-тарыңарже!— деп команды уңера билек, дайынчылар бот-тарыңа быжылган үер-боо-

ларын дайынчы өрөдөлгө белеени хыңап, каш-ла мину-та дургунда «дайынчы» от-ту ажилдарыңа белеени тода-радыттылар.

— От!—деп, команды база катан чаңгылаң бээр, үер-боо-лоор дайынчылар эгелээ. Ону көргө дайынчыларын эрес-соруку кижиниң сакта-лыг өөрүр. Солдат бүрүз бо-додга өрөдөлгө ийи белеткелдиниң ыңай көргүскөн.

САННАР БОЛГАШ ФАКТЫЛАР

Дайын чылдарында совет артиллерияны сугарып шериг пачалыктери артиллерияны Кол маршалы И. И. Воронов, артиллерия маршалы Н. Д. Яковлев, М. Н. Чистяков, М. М. Неллер, В. И. Казаков, Г. Ф. Одинов олар уду-турт турган.

Чаа артиллерия чепсекти тургузарыңа Социалист Күш-Ажылды Мадырлары В. Г. Грабин, Ф. Ф. Петров, Б. И. Шварин, И. И. Иванов болгаш оскерлерин-даа уду-турт конструкторлар коллек-тирери улуру ралык ойнаан.

СЭКП ТК-ның болгаш СЭКП-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң шийириниң бузулар 1959 чылдың декабрда сера-тетиг ужу-дузалам ракетка шерини тургускан.

Дайын чылдарында совет артиллерияны сугарып шериг пачалыктери артиллерияны Кол маршалы И. И. Воронов, артиллерия маршалы Н. Д. Яковлев, М. Н. Чистяков, М. М. Неллер, В. И. Казаков, Г. Ф. Одинов олар уду-турт турган.

Чаа артиллерия чепсекти тургузарыңа Социалист Күш-Ажылды Мадырлары В. Г. Грабин, Ф. Ф. Петров, Б. И. Шварин, И. И. Иванов болгаш оскерлерин-даа уду-турт конструкторлар коллек-тирери улуру ралык ойнаан.

СЭКП ТК-ның болгаш СЭКП-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң шийириниң бузулар 1959 чылдың декабрда сера-тетиг ужу-дузалам ракетка шерини тургускан.

Дайын чылдарында совет артиллерияны сугарып шериг пачалыктери артиллерияны Кол маршалы И. И. Воронов, артиллерия маршалы Н. Д. Яковлев, М. Н. Чистяков, М. М. Неллер, В. И. Казаков, Г. Ф. Одинов олар уду-турт турган.

Чаа артиллерия чепсекти тургузарыңа Социалист Күш-Ажылды Мадырлары В. Г. Грабин, Ф. Ф. Петров, Б. И. Шварин, И. И. Иванов болгаш оскерлерин-даа уду-турт конструкторлар коллек-тирери улуру ралык ойнаан.

СЭКП ТК-ның болгаш СЭКП-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң шийириниң бузулар 1959 чылдың декабрда сера-тетиг ужу-дузалам ракетка шерини тургускан.

Ол дүн өрөдөлгөдө Кызыл гарнизонун артиллерия Төрөн чурттуу караң огу дег камгалар шыдаар-дыр дээр-дээр бээр. Бис сержант Дор-жунуң ракетка расчедунуң дайынчы ажилдарыңа хыңчалыг көрүп тур бис. Отчуларын элзеп каш ийи шийинчиги-неринде ракетка тургун эгел-ле, бооларыңа белен апар-ды. Ракетчиктер үеде секун-даларын каман ал, эңгез-эрес, ашпагал, аяккаар чо-руу каргустур.

Ракета адында белен!—деп, Доржу шеткээш— Да-

РАКЕТЧИКТЕР ЭРЕС ЭРЛЕР

«Газак» дээр машина ас-фальттың орткан үңгү, амер иштиниң оруу-биле ко-руткан, дөңсөөлөргө үеде дөңсөөлөргө эжилең келди. Ол ара-ара иштинде ганизонун ракетчи-дайын-чылары чурттан, ажилдап тур-гар.

Кажан офицер биле сержант Иван Доржунуң адыла устан-окованка үеде бээр-виске, ракетка батарея-зының командирин дайын-чыларга эртер кичээдин тавымырлар тур. Офицер ол туртукта адылчык белет-келди эртерлер деп шийир-лээк болду. Тулукчуңуңа деп команданы берсең, секун-дохмеңгизин ол бажымын.

Каш секунда эртерген соонда, ракетчиктер тургунтарын эл-зепкенер. Машиналарын жо-торларын даан-шимээни деңдеп, сержантыларын кыс-ка болгаш өткүт үнери чаңы-лам берди. Бис сержант Дор-жунуң ракетка расчедунуң дайынчы ажилдарыңа хыңчалыг көрүп тур бис. Отчуларын элзеп каш ийи шийинчиги-неринде ракетка тургун эгел-ле, бооларыңа белен апар-ды. Ракетчиктер үеде секун-даларын каман ал, эңгез-эрес, ашпагал, аяккаар чо-руу каргустур.

Ракета адында белен!—деп, Доржу шеткээш— Да-

Дайын чылдарында совет артиллерияны сугарып шериг пачалыктери артиллерияны Кол маршалы И. И. Воронов, артиллерия маршалы Н. Д. Яковлев, М. Н. Чистяков, М. М. Неллер, В. И. Казаков, Г. Ф. Одинов олар уду-турт турган.

Чаа артиллерия чепсекти тургузарыңа Социалист Күш-Ажылды Мадырлары В. Г. Грабин, Ф. Ф. Петров, Б. И. Шварин, И. И. Иванов болгаш оскерлерин-даа уду-турт конструкторлар коллек-тирери улуру ралык ойнаан.

СЭКП ТК-ның болгаш СЭКП-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң шийириниң бузулар 1959 чылдың декабрда сера-тетиг ужу-дузалам ракетка шерини тургускан.

Дайын чылдарында совет артиллерияны сугарып шериг пачалыктери артиллерияны Кол маршалы И. И. Воронов, артиллерия маршалы Н. Д. Яковлев, М. Н. Чистяков, М. М. Неллер, В. И. Казаков, Г. Ф. Одинов олар уду-турт турган.

Чаа артиллерия чепсекти тургузарыңа Социалист Күш-Ажылды Мадырлары В. Г. Грабин, Ф. Ф. Петров, Б. И. Шварин, И. И. Иванов болгаш оскерлерин-даа уду-турт конструкторлар коллек-тирери улуру ралык ойнаан.

СЭКП ТК-ның болгаш СЭКП-ниң Министрлер Чөвү-лелиниң шийириниң бузулар 1959 чылдың декабрда сера-тетиг ужу-дузалам ракетка шерини тургускан.

Бистиги чаңгыс чер чурттууларыбыс

ИЙИ ЭЖИШКИ

СЭКП-ниң Чепсектиг Күштеринде инженер-шериниң тус-кай хевир бар. Олар демер эртеринде кесилерин-дээр кымырлар, хөдүү дүңсөөлөргө бисин дамычылдыгыңа кире-даа бээрлер, хевир апарар орт-ка-лапты-даа өжүрүрлер, камга-лаа-даа тургузарлар. Шак ыңдай чөргө шериг абын-ху-лаалыңа эрттирер-биле кыс-ка чөргө оларды — Кызыл-дан келген Олар Хулаажы-биле Эрестол Буну олар че-дир келгенер. Шеринге кел-диртириниң мурунда эжил-чилер «Тыва туду» трезинге чыңгыс бригадала ажилдап турганар. А мында, шериг заводунда оларын орунурыңа база кожа турар-да болган.

Тывадан келген эжилчилер Ленинградтын шериг өрүгүн-да дайынчы хулаалыңа эр-тирлериңа тургунтарын апар-гаштылар. Ыңчалда-даа кал-дарыңа, Ала-чурттуу Улуг дайын-чыны чылдарында революцион-кай калып — Ленинградче немеш-фацистериниң залдаашкыны Нена хеминиң эжилге бир-де дугаар өлүгү шакка болган.

Нена хем эжилге районун Дубровка дээр ажилдын су-рунча капитан Морковкинниң салбыры чедип келген. Оң та-лак эриг эңгез калыр чөргө болган. Ыңчалда-даа күшүгү булдоозерлер, чер үттээр, ка-зар дөңсөөлөргө эжилчилер ажил-да эгелээ соонда, калыр эриг орту чер болу берген. Ыңчал күчүгүгү КРАЗ-тар оле-чоокшудан келгиле, хемин ке-жир понтон көрүрүгү кылды эгелээ.

Ол үеде дайынчылар Олар Хулаажы биле Эрестол Буну сүт дүңсөөлөргө тускай хеп-тер келдиңер. Олар бир эртерин өске эртерге бөзүн дамырлар — хулаажы болган телефон улазынч — ийи-и-руппалар. Ону чүгө каан-секунда, минута дургунда кылды. Инженерлер калымыр-галдап бугу-те чүе тавар-жыр. Ам дайынчы таныклар, бронетранспортерлар, автома-шиналар шугуңкычтан, понтон өтүрүрүгү.

Рабонун кызыл ажил-агы эртериниң наалыктын, ком-сомол райкомунун секретари, союзотун директору дайын-чыларга өөрү чурттарын иле-реткелер. Эңгез эрес чорут-каныңа Эрестол биле Хулаажы, атының атының шак-тар-биле шаңктан.

В. ЛОГИНОВ, куралдар офицер, журналист.

СЭКП-ниң Чепсектиг Күштеринде инженер-шериниң тус-кай хевир бар. Олар демер эртеринде кесилерин-дээр кымырлар, хөдүү дүңсөөлөргө бисин дамычылдыгыңа кире-даа бээрлер, хевир апарар орт-ка-лапты-даа өжүрүрлер, камга-лаа-даа тургузарлар. Шак ыңдай чөргө шериг абын-ху-лаалыңа эрттирер-биле кыс-ка чөргө оларды — Кызыл-дан келген Олар Хулаажы-биле Эрестол Буну олар че-дир келгенер. Шеринге кел-диртириниң мурунда эжил-чилер «Тыва туду» трезинге чыңгыс бригадала ажилдап турганар. А мында, шериг заводунда оларын орунурыңа база кожа турар-да болган.

Тывадан келген эжилчилер Ленинградтын шериг өрүгүн-да дайынчы хулаалыңа эр-тирлериңа тургунтарын апар-гаштылар. Ыңчалда-даа кал-дарыңа, Ала-чурттуу Улуг дайын-чыны чылдарында революцион-кай калып — Ленинградче немеш-фацистериниң залдаашкыны Нена хеминиң эжилге бир-де дугаар өлүгү шакка болган.

Нена хем эжилге районун Дубровка дээр ажилдын су-рунча капитан Морковкинниң салбыры чедип келген. Оң та-лак эриг эңгез калыр чөргө болган. Ыңчалда-даа күшүгү булдоозерлер, чер үттээр, ка-зар дөңсөөлөргө эжилчилер ажил-да эгелээ соонда, калыр эриг орту чер болу берген. Ыңчал күчүгүгү КРАЗ-тар оле-чоокшудан келгиле, хемин ке-жир понтон көрүрүгү кылды эгелээ.

Ол үеде дайынчылар Олар Хулаажы биле Эрестол Буну сүт дүңсөөлөргө тускай хеп-тер келдиңер. Олар бир эртерин өске эртерге бөзүн дамырлар — хулаажы болган телефон улазынч — ийи-и-руппалар. Ону чүгө каан-секунда, минута дургунда кылды. Инженерлер калымыр-галдап бугу-те чүе тавар-жыр. Ам дайынчы таныклар, бронетранспортерлар, автома-шиналар шугуңкычтан, понтон өтүрүрүгү.

Рабонун кызыл ажил-агы эртериниң наалыктын, ком-сомол райкомунун секретари, союзотун директору дайын-чыларга өөрү чурттарын иле-реткелер. Эңгез эрес чорут-каныңа Эрестол биле Хулаажы, атының атының шак-тар-биле шаңктан.

В. ЛОГИНОВ, куралдар офицер, журналист.

АМЫДЫРАЛДЫН ТЕРЕНИНДЕ

Ажылыдан чаа дегилээр ийи кижиге оларын бажынымды экинче ужуражы берди. Кайыным-даа баштары мындаа харал турар белин Бай-Тайганын шыкын көстүр болду. Ой-буененин херээжесин Дойтан Анядышевна Салчак шеверин бичи салалардыг жолун суурага, сазымыга дайыл эгээринин мурнуу калды. Кизыла, бопи класска кады өөрөнп эгээринин, дозугул дег дара баштыг, хүрөй шырайыг, полдаксымаар унут амыдыралдын арттарынын мындаа. Бэр көстүп кээр болду, Даразында Херек Дагышевни Комбуну кыска дег диниз жолун тутту. Оон биеги шукмал дег илгелек ким, болал доган чараш кара карактары уугу-аа өскөрүлөө, мындаа-даа оон арында амыдыралдын оруктарын тутуулаа ийи бугуу билдир-бидирбес кылдыр шийилдик болду. Бис школага кызын-киске, эл-бур-уу эскерилген мразас оозд-тай бол чоруп турар чораш. Оон бэр теже чылдар черин тал-дажын бери "уугутур" эркен. Амыдыралдын чаа оруктары-биле бо ийи кижини эгинери кожа, сазым-сеткин чагыс болуп келгенер.

ганын-даа сактып чугааладылар.

Ийчаарда бери урууларын шылданын, өрөөнөгө амыдырал кайтар мей-деп, Херек Дагышевни мейе кагды.

— Силерин ийчангы өрөөн-чиреринин арызында амгы үдөй хой-нигитге бараан болуп чоруурлар-даа хой-де чүе ийчан, ийи-бир кижиден алап коруңер, Херек Дагышевни-Чанзанын? — деп дидилем.

— Оларын кайзын ол дээр боор, Маачынар, механазаторлар, башкылар хой-ле болду ийи. Оларга ужурашкы, кижини сазым-сеткин өөрүр боор чүе-дир. Баштайгы чылдарда өөрүр турган уруулардан Тыва АССР-ин алдарыг маачыны Оур Салчакын Аняды. Кизыла башкы институтуну башкалар, эртен калдыктары Кизыла Бис-оолонна Март-оол, Крас Байыр-оолонна Салчак, журналист Седен Херек болгон оон арай солзуредир чылдарда өрөөнчилерден Тыва АССР-ин алдарыг артист Ляонид Солун-оол, артист Херек Ширин-оол дээр оон-даа өскөкөр бэр.

— Дойтан Анядышевна, силерин өрөөнчилеринин арызында кады ажылдап чоруурлар башкылар-даа чугаа чок бар ийчан — деп сонургадым.

— Дайын үзүндө эн баштай ажылдаш-да, бир дугаар класс хуулап алдым. Олардан Тыва АССР-ин алдарыг башкылар Ким Суруновна Иман (ам Эрмен район эрөөнчилерин), Салай Иргитовна Иргит Тажиния №1 ортукма школага башкы. Болууну өрөөнчилерин чораз башкылар-биле арга-сүмө солдуп, болууну арга-дуржугамын оларга дамыдып-даа, бот-хууда хой өрөөнчир чораз анык кижилерин шылдар шаам-биле ба-за өөрөнп ап чоруур мей.

Дойтан Анядышевна аныядан өрөөнчир чүеги суудулуг, болал алган чүегин күсөдип алдыр дээр могол-шылдарында тоовас чораш. Ортукма бери эртен чегин албайн чораш, кезде чеге школага башкылар берген оон оон ийан болу өрөөнчилер амыдырал алабайн. Кажан Кизыла башкы үчүнчүлүк эрөөнчилерин коола, чегир өрөөнчир башкылар бот-өрөөнчилер.

биле алаа хой-биле өрөөнчир эгээринер. Ийагы үдөй чаш урут-дарымын эдирткен, кайыны-даа чегин кээр турган. Ол үдөй Дойтан Анядышевна биле Херек Дагышевни эл-бур-уу эгээринин база чыда кал-базынар. Оон даразында олар бэр эрөөнчир өрөөнчилер.

Дойтан Анядышевна Кизыла турган школагын, а Комбу Красноярсктин башкы институтуну биология факультетинде кирип өрөөнчир, дозугул алган.

Хой чылдарда чоңун ажы-голун өрөөдип, кижизилдик келген-биле чегиретир Дойтан Анядышевна биле Херек Дагышевни боттарынын ийи кижин болгон калган думазынын урууларын биегизден азырап, өрөөнчир, амыдыралдын оруучке кияркенер. Ол дээрге сарымды кижилерин азыр баспас хуулап-де.

— Амгы өрөөнчилерин кижизилдик-биле эркен оон чылдарда турган өрөөнчилерин кижизилдик тургалыгын арызында мылап бар бэр?

— Бистин районубуз мрак кидым чегирин бирээ, мындаа-даа төпө чегирден уугу-ла чидип калбайн турар. Мында радио, электир, телеви-зор, солуннар, журналдар, кинолар бажын бурзугуе бар. Школарда дээр, ортукма тус-кай эртемниг башкылар-биле хандырттылар. Ада-иелерин база хой кезин өрөөнчир чораз тускай бийлиг анык кижилер болгонда кижизилдик ай-тыр муруну чылдардан бек дегиле дээр мар-дыдаа чок. Ийчанла-даа.

— Ийчанла-даа өрөөнчилер болгон элзидилер орту-зуга мурундаа туруп көрбөз, кем-херек уугагдар чоруктар тыттып кээр таварылардан-даа болуулар-дир. Эки хандыр-тыганд амыдыралдын ший эвек-күрү, аргаалар, улуургаар чоруктарын салдары ол деп бодар бис. Бойдушту камта-лап, дийг амытанарже оон сонургадып болу берген кижилерин, анык кижилер бот-боттарын думдешпес, кижиде чүе, оон келир үзүндө-чаш ажы-тол, салга бар деп чүеги кийди боловас чүеги өсө-биле чугааларга, кижиге кыерал чок, докту бодалды, кадыг кеткилдиг чамды кижилер амыдыралдын хөргөзүндө чыгынып чоругулар. Оларын салдарын элзидил оолдуга чегирбес дээр чүеги башкылар эвек, хой-нигити база ажылдап турар болгай. Кол чүеги кижин кийи деп үнелд билгиринге, кижиге буушугу дуза чегире, оон кээрден, билгирин өрөөдир, кижизидер болу.

Хочун башкылар — Тыва АССР-ин школарынын алдарыг башкым Дойтан Анядышевна Салчак болгон улус өрөөнчилерин тергенин Херек Дагышевни Комбу оларын ажыл-дээр, салган сорулгазы амыдыралда мычаар боттары турар-дыр.

А. АРАПЧОР.

ШАК КУРЖАГЛАРЫ БОЛГАШ «ЧАЙГЫ» ҮЕ

ССР-ин Хойбулар чыла-зынга кирер болгон 11-ти беш чылдын эгизинде бистин амыдыралымын ритмин таарыштыр «ССР-ин де-вискаэринге үе саналгазын чурмууну дугайын» док-таалды ССР-ин Министрлер Чогулун хуулап алган.

Доктаал ийи кол айтыр-ларын шийтирлээр соруга-лыг.

— шак куржагларынын кы-зыгаарларын шын тодалары тургузар болгон куржаглар айы-биле үе саналгынынга турган хажымыларын эде-ри;

— «чайгы» үеи ажылдап киярени.

Совет Эвилелин деискаэ-ринин канчаар-даа аажок дегер улуун барымдаалаа, шак куржагларынын айы-би-ле үе саналгынынын тур-муун доктадымы оон чугула бооп турар.

Бистин чачыканымыс к-

деискаэрин савайн, бистин туртуугу деискаэге тургу-стун 24 шак куржагларынын 11-инде тургу турар деп чүе-ни сактып көрөдирер. Москвада дун ортуу турда. Чукоткада эртенгенин 10 шак үеи турар. Ол куржагларынын аразын шак куржагларынын деискаэ системасын болгон 1919 чылда биске турган ад-министративтиг хуулаадын барымдаал, ийчан-ла Совет чаа доктааткан. Ийчангы чыжа, Сибирин база Ирак-ын Чоон чүктүн шийтэгити-чон деискаэлеринге олар-нын кызыгаарлары хемер-сынар азы меридианар элти-ти чорутууган турган.

Совет эрге-чатырганын чы-ларынга ханы соннал-эконо-мичи чаартылгалар болгон. Күпүлүг чаа деискаэ-буу-руге комплекстери туттуун тургустунган. Чүртүн чоң деискаэлеринин чуртагы чонуну саны аажок эскер.

Чаа хойрайларын, районна-рын, областтарын тыттып келени-биле туртууга карталы эскерилген. Мынлыг тавары-тада чүеги шак куржаглары-нын деискаэ системасын бол-гон географияны барымдаа-лап, үе саналгынынын тургу-зарга таарымча чок. Трае-спорттун, харылаа система-лынын ажылаар аргаарын, радио болгон телевидение про-граммаларын чуртагы чон-ун хуулап азырнга элтиг-улерин санын көөрү чугула апарган.

Чаа доктаал баугаар, му-рундаагы дег, чүртүг шак куржагларында узеринин кол үдешин деискаэ системазы болуур. Шак куржагларынын кызыгаарлары административ-тиг хуулаадын база барым-даалап турар. Оон мурундаа-лында, эскерилгелер чаа рай-оннар, областар, округтар тур-густунган черлерге болуур.

11-ти беш чылга бистин

кызыралымыска олар чүе-дун болгон энергиянын кал-валынын талалы-биле, техниктиг политика-биле-даа хойбашкан хой чүдүдери кияр апар деп, ССР-ин ТН-нын ошталы (1980 ч.) Плену-мунга ССР-ин ТН-нын Чингиз-секретари, ССР-ин Даян Советинин Президиумуну Ларгазы И. Н. Брежнев чуга-лаан. Ол улаанымынынг тодаларга хемчегин бирээс доктаалаа көрүнгөн «чайгы» үе деп алаткан хемчег болуур.

1981 чылдан эгелен чыл бу-руге Совет Эвилелинде бугу-шактарыны апрель 1-де 1 шак бурунгаар кылдыр, а октябрь 1-де 1 шак сонгар кылдыр салыр. Ийчангы үе санал-гыны чайгы үдөй амы тур-гизил 1 шак бурунгаар кыл-дыр көкөр.

Капитал чарыгаларын шут негеске ол хемчег хон-тун чырык үдөй чоп ажы-лаарында аргам бэр, чыры-

лылгага ажылдап турар эде-риг энергиянын калвар. «Чайгы» үеи ажылдап кия-рер соннал улуг ужу-дугу-лыг. Ол немеле шак бистин амыдыралымыска бергедеш-кияр киярбес. Харын дамаа-тылар ажал шагынын соолаа шылтаналга херек немеле үдөй апар. ССР-ин Казык камгаала министрствозуну түнөп көрсен-биле алдыр, ол хемчег чайгы үеи органы-зынын дадыгын бизыгарыга салдырар.

ССР-ин Министрлер Чо-гулунын доктаалы-биле ССР-ин деискаэринге үе саналгынынын пинти чүрү-мүн доктааткан. ССР-ин чангыс дай үе саналгыны-нын курган комиссиянын тур-гускан. Ол комиссиянын үе саналгынынын талалы-биле шийтирлери курган башка-рылгаларын бүтү органында албан күсөдир документ болуур.

АНЫЯК ЧОЛААЧЫ ЧЕМПИОННААН

Республика байысалынын аныяктары кустог үзүндө культуранын болгон дашта мылганлыг Гастелло аттыг на-рындаа стол теннисинин за-лынга хой-биле чыгып кел-генин, спорттун бо хевиринге эш хуузууну солун ужуражы-галарын, маргылааларын бо-ла эртерге берген турар.

Эркен даштарын хүнерде «Херел» спорт залында стол теннисинин маргылаазы бол-ган.

Бо уадада хоорайныг тен-нисчилерини команда болгон хууда бирге чер дээр мар-гылаада 12 командалардан ийити-биле 50 аажок спортту-гар чөмпюз ат дээр ойнаа-лар. Уш аныг бөлүккө үскен командаларын тилкчилери боттарынын арызында шаптал-дыр чер дээр ойнашар. Ма-наа Кизыла дугай уруу-лар болгон өрөөнчилерин чы-гып калыс-даа командалаа у-турбайн. Бирге чери элзидил, хоорайныг куш-культура бо-ла спорт комитетинин ший-тир кубогунун электигин болгон.

Ол школарын өрөөнчиле-ринин шак ол чегинишкелде оларын куш-культура башка-ры Евгений Николаевич Ма-назовтун кияркен уугу-хуузу уугу. Ол школага стол тен-нисин секциязын ачаткан, ийнар ол школага өрөөнчир турар оолдар, урууларын барык шуптузун хавра туткан. Ий-чангы амгы үдөй өрөөнчиле-ринин барык шуптузу стол теннисин ойнап билер кылдыр өрөөнчир алган. Ашкылдектерин шийлидектери школарын спортту азын камтаал, агы-агы маргылаада кияркен турар. Бо школага стол тен-нис ойнаарында дугай уруу-лар арызын Россиянын че-мпюну Сергей Ооржак база өрөөнчир турар.

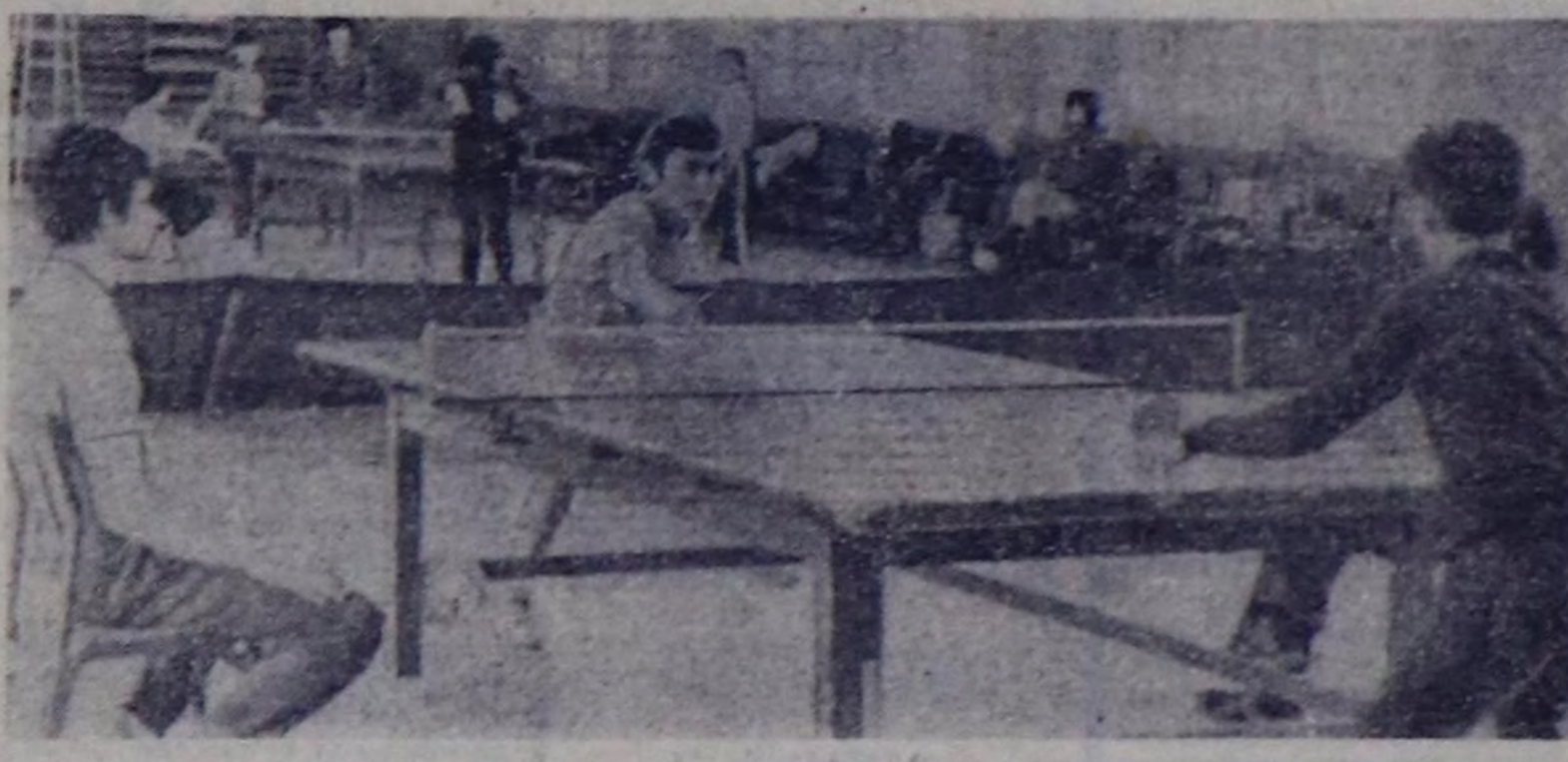
Эр улустун арызында хуула бирге чер дээр шийтис ужу-ражыда спорттун бо хевиринге республика чемпиону чор-азы, ССР-ин спорт масте-ринге кандидат Анатолий Се-рен биле бирге разрядын, Ки-зыла №3 аэропортспорт бугурутенин чолазычы Ни-колай Канчир-оол олар оё-

маннар. Мылаа анык чолла-ры эки бетектигин көрүгү, мастерге баландыгы уткын, 1980 чылда республика байы-салынын чемпиону аттыг че-дип алган. Дугай уруулар школарын өрөөнчилерин Сер-гей Ооржак үшкү чери эл-зидил.

Херээжен спортчуларын арызында болгон маргылаага республиканын куш-культура болгон спорт комитетинин ажылдагычы Мария Шырап чангыс-даа теннисинге утту-ру байи бирге чери үскен. Дугай уруулар школарын өрөөнчилерин Мира Ооржак — ийги, Кизыла №2 школа-зын өрөөнчилерин Вика Че-дик — үшкү черлерин элзидил.

Маргылааларын түнелдеп республика маргылаада кияркен шийлидек командалын кижигулерин тодалар.

В. ЧАДАМБА.
ЧУРУКТА: 1980 чылда Кы-зыла чөмпюну Н. Канчир-оол оюн элзидил.
Авторунуң фотогу.

А. АРАПЧОР.

КИЖИЛЕР АРАЗЫНДА КИЖИ

Ф. Г. УГЛОВ.

А бонуктерин чоруп турарын көрүп каа, оларын соодон чүртүн үе берген. Ийа херээжен үр болбозада оон соодон үтеш, ону тыпша-нар. А эртенгенин Василин бистин кизыкавыска экир-тир сергидер черден меледер чокка экилеткенер. Оон бажы-ны чукуу сөмү бууру ол-гил. Кизыла, каячкан башка-ры ким-даа билбес. Уугу бергезишкенин-биле оон амы-тынын камгалан кагды-мыс. Ийчан-даа болза хей-ле кизыл турган болдууе. Амы-тынын алаа херээ чок турган болду. Оон мээр эртенгес кылдыр кемдэн, ийчангы ол кижиге бугу чуртагалында ме-дегей болуп ачтып калган.

Ийчаарга арагалашынын түнелдеп болгон кемдеш-чишкөөр калында-да аар-берге болза, олар күрүнгө кайы-даа мээр аар үргө болуу-да бо-ла, агы-иш кижилерин ба-зын-чолун олар камтаар-даа үргөлдү турар болза, арага-лашканын түнелдери ол кемдешчилерден бери арткы аар чоккагыт кияркен турар.

Арага болза кижини психи-калык шийтис үргөдөр, кижини дийг амытанардан мылааларын турар кижиде ба-зын-ла дээр чүдөдери оон чок кылдыр шут амыдырал турары хааа чок.

Бистин чуртагалыс солун-даа, чараш-даа, кизыла-да, ий-диг болгонда каракче водаа күдүп, чуртагалыс шыр-мын-кажак карактар-биле көргөн херээ-даа чок.

Волжске бир-ле дугаар чүт-күл турар анык эр мындай чүеги бичен турар ужуруг; баштайгы кудаларын ажи-турган кижилерин арызында кым-даа чортуу ийилең бэ-ри, ол баштайгы аргамы бо.

(Эгези № 266, № 267 «Шин-ла»).

лурин күзөвсин. Херектиг ужуру чүдөй? Ал-гоголь (арага)—ол дээрге чү-де кайгамчык дүрген ээртир болгон хорайнар күштүг эвек, харын-даа бодуче хандыкмыр башкылар наркотик-тир. Баштайгы кудаларын эртенгес чур-хоразы уугу. 14—16 харын оон азы ким бир кудугаа кур-гаг арага ийитер болза, оон хоразы уугу кижини бир шыл-нока ийишкенде эзүү эвек. Чамдык ада-иелерин оон бил-бес болугуларын чүге элзидил-генин көрдөн башка чүе дээр боор. Леинградтын бир хог-жун школарын директору-стан эртериде, бир бичи өрөөнчилерге-ле бир шыл арага оонажыр кылдыр «плавиль» турганын чүе деп санаарыл.

Кижиге араганы эрте ижи-гелээр болза, ол болууну чо-лаадычы күштеринин бугуу-тисектерин үзүндө арагачы болу бэр.

Кижиге бугуу болуунга ха-лаарыштыр мылаа дээр: «Мей-сегун ийилетти, дээрги ий-лес мей, мей дээрге өскө-лөт эвек-ле болгай мей-бо-кончуг хоронга алыспас мей». Оон анында ийитер ийишкени тура-соруу кошка болуур, ий-чангы арагаже бодучун хан-дыкмынын боогдан шылдас, оон ийкээр оон ушкетин, ханыйла бэр. Оон улам-ишкени кижиге амылаа тавар-шыкыска дүрген-биле дөвү-чүктейн болар.

Ийитер чачындаа адыр-ларын ийи эки арагы-арага ижеринден аныянда-ла шут ойталары болуур. Менээ бүдүрүр көрүңер. Бугу чур-тагалында араганы ээртир ийи-көрбөз кижилер, арага ижеринден чуртагалынын бу-гуу дүргүзүлдө туттууну чо-роон кижилер кааң-даа ол

дугайында хомдал көрбөз-дир. Хой-хой арагачылар бот-ларынын ол адыкшымынын дугайында аажок-ла халек-таан, буруузу билинген чо-руурлар, ийчаарга ол ийи-лишкенин колдуулаа амы-лаа чок.

Арагалашыны-биле демисел дээрге кижилерин келер үе-ден калды салгакчылар дээр демисел-дир. Нептердин болуу дег төлөтти уагерин Саня Маюров биле оон душ-туу Вала көргүсүндө, олар-нын дугайын В. Швердин «Молодой коммунист» би-жээ:

«Саша Маюров — комсомол амыдыралы, студент, лек-тор. Димид-даа. Ол арага чо-куданы артында-ла ресторана-га эртериге, чалатканын арызында арага ийитер база эвекке кези, а шуптузугаа хогуг болгон ооршкүдү болгон. Ийчаа чурт-дугу болгон, чүе дээрге калды арагалашыны сооршкү дег өсө, мей бодарымга, чүе-дешпес. Сашанын оозу чүе-дү болгонга-да чугаа-жон—оон дүштүгү ким, ам калды Вала база сеткилдиг ханын-дан арагага уадыр кижиге. Ийчан болуу-биле олар ийилең эрес-келер. Арага чок куду эртерин, амыдыралдын ту-дучуларын эртен чачындаа тилкээрде, боттарынын үдө-лери шийишкенига кайгамчык бүдүрүлдиг болуу олардан не-геттинге дээрн билдиртир.

Арагалашыны милтон-мил-тон кижилерин кадыкшы-лын үргөдөп, чамдык аары-ларын өлүмге чедирин дү-ргөдөп, мага-буттуу-даа, ийи-ханындаа хой-хой арыл-галарын тыттып чылааган бол-ду, бүдүрүлгелерин амыл-ды салдарын, о-буден чары-даларын, кем-херек үгүл-деш-кенин көүдөдип, ийи-ти-

лелдин моральдыг үдөшнө-рини элзидил божаналып турар. Ийчаарга бо болза арагалаш-канынын аар урукжатар бол-гон, буруузу билинген чо-руурлар, ийчаарга ол ийи-лишкенин колдуулаа амы-лаа чок.

Арагалашыны-биле демисел дээрге кижилерин келер үе-ден калды салгакчылар дээр демисел-дир. Нептердин болуу дег төлөтти уагерин Саня Маюров биле оон душ-туу Вала көргүсүндө, олар-нын дугайын В. Швердин «Молодой коммунист» би-жээ:

«Саша Маюров — комсомол амыдыралы, студент, лек-тор. Димид-даа. Ол арага чо-куданы артында-ла ресторана-га эртериге, чалатканын арызында арага ийитер база эвекке кези, а шуптузугаа хогуг болгон ооршкүдү болгон. Ийчаа чурт-дугу болгон, чүе дээрге калды арагалашыны сооршкү дег өсө, мей бодарымга, чүе-дешпес. Сашанын оозу чүе-дү болгонга-да чугаа-жон—оон дүштүгү ким, ам калды Вала база сеткилдиг ханын-дан арагага уадыр кижиге. Ийчан болуу-биле олар ийилең эрес-келер. Арага чок куду эртерин, амыдыралдын ту-дучуларын эртен чачындаа тилкээрде, боттарынын үдө-лери шийишкенига кайгамчык бүдүрүлдиг болуу олардан не-геттинге дээрн билдиртир.

Арагалашыны милтон-мил-тон кижилерин кадыкшы-лын үргөдөп, чамдык аары-ларын өлүмге чедирин дү-ргөдөп, мага-буттуу-даа, ийи-ханындаа хой-хой арыл-галарын тыттып чылааган бол-ду, бүдүрүлгелерин амыл-ды салдарын, о-буден чары-даларын, кем-херек үгүл-деш-кенин көүдөдип, ийи-ти-

гай сактышымын кылдыр ар-тар чүе чок. Эйрик кижилер амыдыралынын дээрге, наркко деген кижини үдө-лөдиртир, оон соода нар-коо соогуу үдөй эгээр. Эзир кижинин хонзогон болгон калдыкы нерви системасын хогуг хонзоч кияркенер. Аны-к кижилер база шымырак нер-ви системасын болгон күштүг күе-а-сорукут кижилер арага чокка-ла хогуг хонзоч шыл-чыл бэр, а арага ижер—боду-нуу дымжын болгон хог-зөшкүнү үрөө дээр ол-дур.

Катамы, баштактымын-ын болгон эки хон арага чокка чүе катан үнелг, арага ийи тургаш, чедип алган «хонзогон»-биле оон де-ишкени-даа херээ чок. Арага чо-каа ийчан хогзөшкүн нерви системасынга чаагай дөштөг, кижини назынын уадырларын эки салдырар.

Арагалашыны «хонзөшкө-ни» нерви системасын эки эртер дүвүдир — ол хон-чыл, ийчан байдалдан ийи-ти чажас — наркко соогуу ча-лаагыне — шийишкени база хо-лаа, ол үдөй муңгарашкын кижин келергей хилкичек-тир.

Бо дугайты Герценни би-жээ:

«Арага кижини дүшкөлдө-ригтер, шийтис мей кылдыр сымдарында болгон алба-дал-биле хонзөшкүн база шугу-далар; угаан сайырмаз ко-шка, кизыла болгон хооуу чуртагалыг кижилер ол дү-шкөлдөришкенине база шу-гулаадынынга аажок таары-ныт.

Чамдык кижилер болза, бир эвек кижиге аргамы эртер ий-лес, кижиге ол хорамы эвек, амыла-даа багай салдар чегирбес деп бодолар. Ол ийа эвек Академик И. П. Павлов-чүе кияган шийилчелдерин

бадыткааны болза, ытга хей-жиз бери, арага бериптерге, оон рефлекстери хорайтат бэр болгон чүеги адыгы хуула-де орталык чүе. Ол болза ий-чаа чангыс катан бери арага ийи турар кижиге үргү-түлде наркотиктиг хорамы салдарында азынкан чорур дээрин көрүгүзү турар, бир эвек ийи приборларын ду-засы-биле хемчөр болза, оон режиктиз куду болуур, часты-рыг кияркенер хуузу элзидил турган үзүндө ийчаа хой болуур.

Ийчангы шын-биле алыр-га, улаа-ларга ийи чорур кижиге амыдыралды херек кизыла дээр кижиге шыкын ка-жылаа көрүп шыдаас.

Оон ийа, арага чамдык та-варылаага «ажыкты» ол болза «еменшиг» уулу, «иш килди» амылаа болуур күштүг дээр бодоларын ший-генин ойтур шалары тутула.

1912 чылда-ла И. П. Павлов араганы херээгелден уштуру-гун чутуулаын чугаалаан бо-лгон оон бичи хемчө-лө-биле кижиге ажыктыгынын дугайын-да «эртем» бадыткалын каты-нымын чүе-дир деп санаан.

1915 чылда эменчилер Пирогов шийдеги медицина шутуу-биле алыр, араганы хорамын эртемниг үдөшнө-диг бери турар резольуциян хуулап алган. Ол резольуция чугаалаа казын: 1) араганын трегленин дөштөгүн алыспас чангыс-даа орган кижини ма-га-болуула чок; 2) ийа эжик-тиг, амыла чок болгон эле-мент дээр турар эм чүдүгүн элзидил шыдаас ааргын элзидил кире шымыр арага чок; 3) араганы эм чүдүгүн ара-чындаа казын каапары чуту-ла.

Араганын кеминтиг чоругу-га хамаарыштыр чугаалаа болза, ийчаа элзидил калориялар бары шын-ла, ийчаарга ол калориялар организмге калды-гыр чүе тургузарында эвек, а харын энергияны угазылаа чокка херээгелдештир улам-ишкенин туралар.